УДК 94(477)«1921/1939»:341.485]:[321.64+327.2+323.1] **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-25

ТОТАЛІТАРИЗМ, ІМПЕРІАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: НОВА ОПТИКА СТУДІЙ ГОЛОДОМОРУ

Т. Г. Боряк
Вільнюський університет (Литва)
tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7472-0014

Ключові слова: Голодомор, тоталітарні студії, студії імперіалізму, студії колоніалізму, історіографія Голодомору, совєтський тоталітаризм, методологія історії.

Стаття пропонує переосмислення підходів до дослідження Голодомору на прикладі останніх публікацій іноземних дослідників С. Віткрофта, Ф. Славєскі та В. Кондрашина. З'ясовано, що застосований ними інструментарій спричиняється до відтворювання совєтських наративів. За порівняння обрано нещодавні концептуальні праці українських істориків (Л. Гриневич, С. Кульчицький та Л. Якубова), чий підхід базується на дослідженнях тоталітаризму, імперіалізму, колоніалізму та національної політики. Авторка доводить, що обраний українськими науковцями підхід до дослідження Голодомору пропонує значно ширший контекст, пояснення передумов і причин голоду, ніж винятково економічний аспект, на яких концентруються іноземні дослідники, фактично залишаючи осторонь питання функціонування тоталітарної держави.

TOTALITARISM, IMPERIALISM AND NATIONAL IDENTITY: A NEW OPTICS OF FAMINE STUDIES

T. G. Boriak
Vilnius University (Lithuania)

Keywords: Holodomor, totalitarian studies, imperialism studies, colonialism studies, Holodomor historiography, Soviet totalitarianism, history methodology.

The article proposes a rethink of the approaches to Holodomor studies, using the latest publications of S. Wheatcroft, F. Slaveski and V. Kondrashin as a point of comparison. The author employs the methodological tools of these specialists, which essentially result in the reproduction of Soviet narratives. Recent articles by Ukrainian historians of Holodomor and Soviet totalitarianism of the 1920s–1930s (L. Hrynevych, S. Kulchytsky and L. Yakubova) have been used for analysis and comparison. These authors have been selected for their expertise in researching totalitarianism, imperialism, colonialism and national politics.

The author demonstrates the imperial perspective of S. Wheatcroft and F. Slaveski. In 2025, these authors used the term «loss» to describe Ukraine and other regions, reflecting the situation in the Russian Empire in 1917. Furthermore, the dissolution of the empire has been attributed to the rise of «nationalism». They overlook the initial famine of 1921–1923, which resulted in greater fatalities than the post-war famine they referenced. They claim that the use of political factors to explain the famine has the potential to hold the opposition accountable, and caution should be exercised when employing this approach. According to their logic, Ukrainian historians who discuss the famine are labelled «future nationalists». It appears that there is a lack of distinction between the all-Union and Ukrainian famines. Also, there seems to be a lack of awareness of the fact that the countryside was the target, with data on low mortality in Kyiv being used to counter the argument on blackboarding. The second article is by V. Kondrashin, and it looks like an instruction for future historians on how to write about collectivisation and industrialisation. He states that collectivisation resulted in the formation of

the «military-industrial complex» and ultimately led to victory in World War II. He asserts that the experience of collectivization is beneficial for Russia in the present day.

Utilising examples from the research of the aforementioned scholars, the author demonstrates that Ukrainian historians have adopted approaches to Holodomor research that propose a broader context, as well as explanations of the prerequisites and reasons for the famine. This methodological framework extends beyond the investigation of the economy and demography associated with the famine. The author concludes that such an approach should be adopted by the researchers in the field of Holodomor studies. Foreign researchers' approaches that had been investigated in the article fail to consider the totalitarian state with its unique dual-level construction, ideology, terror, control and other peculiarities, as well as the individuals targeted by the famine-genocide.

Постановка проблеми. Бібліографія студій Голодомору на сьогодні нараховує понад 20 тисяч позицій; значна їх частина є археографічними публікаціями джерел. З огляду на відхід покоління очевидців, згортання як проєктів записування усної історії, так і виявлення джерел з тематики в українських архівах, студії Голодомору переходять на якісно новий етап осмислення попереднього історіографічного та джерелознавчого доробку щодо Голодомору.

Існує низка підходів до локалізації Голодомору в тематичному просторі історії України. Один із них – економічний фокус, адже контекстом є радикальний злам сільського господарства. Напрям був започаткований істориком економічної історії С. Кульчицьким і згодом розвинутий до повноцінної концепції «*сокрушительного* удару» або Сталінського штурму з урахуванням інтересів Кремля[1]. Є регіональний розріз історії Голодомору, представлений працями відповідних істориків. Є студії з історії функціонування партійно-державного організму перед і під час Голодомору (В. Васильєв[2]), з історії діяльності уповноважених як виконавців геноциду (А. Фільваркова[3]). Є оцінка пам'яті про голод і державної політики у цьому напрямі (Г. Касьянов, А. Рудлінг[4]). Є низка іноземних дослідників, які пропонують той чи інший аспект (А. Еплбом про голод на основі доробку українських істориків[5], А. Ґраціозі про контекст війни Сталіна проти селян[6], Д. Маттінглі про активістів[7]) та багато інших.

Дві нещодавні публікації російського та австралійських істориків В. Кондрашина, з одного боку, та С. Віткрофта і Ф. Славєскі у 2018–2022 та 2025 рр. відповідно засвідчують ігнорування цими та низкою інших істориків таких аспектів, як питання ідентичності, сталінського бачення національного питання, імперської тяглості світогляду намісників Кремля та совєтського тоталітаризму загалом. Тому авторка пропонує висвітлити методологічні (а фактично, світоглядні засади даних авторів) і показати, як російська колоніальна оптика стоїть на перешкоді інклюзивних та неупереджених досліджень голоду-геноциду 1932–1933 рр.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Одна з останніх статей російського історика та функціонера В. Кондрашина з питань колективі-

[1] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ : Темпора, 2013. 504 с.; Його ж. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.; Його ж. Кремлівські інструменти російщення радянізованої України під час формування тоталітарного ладу. *Український історичний журнал*. 2024. No 6 (579). С. 149–169.

[2] Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 444 с.; Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.

[3] Фільваркова А. Інститут уповноважених як інструмент здійснення більшовицької політики в українському селі (1928–1933 рр.) Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. КИЇВ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2013. 229 с.

[4] Касьянов Г. Розрита могила. Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Фоліо, 2018. 304 с.; Rudling Per Anders. Memories of «Holodomor» and National Socialism in Ukrainian political culture. Yves Bizeul (Hg.) Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich, 2013. Pp. 227–258. URL: http://surl.li/pnqlg

[5] Applbaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. New York : Doubleday, 2017. 461 p.

[6] Graziosi A. The Great soviet peasant war. Bolsheviks and peasants. 1917–1933. Harvard: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1997. 87 p.

[7] Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? *Україна Модерна*. 20.09.2018. URL: https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz

зації була вперше опублікована у 2018 р. і перевидана приблизно в липні[8] 2022 р. в англомовному додатку офіційного видання Російської академії наук[9], що засвідчує актуальність його поглядів на питання колективізації для російської держави станом на п'ятий місяць повномасштабної війни Росії проти України. Автор розглядає колективізацію як складову модернізації та висновує, що саме колективізація стала «найважливішою подією в історії Росії 20 ст., яка радикально змінила її аграрну систему та мала величезний вплив на подальший розвиток країни»[10].

Публікація іноземних фахівців С. Віткрофта та Ф. Славєскі включена до виданого у 2025 р. збірки «Політика пам'яті в європейській історії та пам'яті» відомого академічного видавництва Рутледж (Routledge). Автори помістили Голодомор у контекст інших голодів та продовольчих труднощів. Такий контекст та оптика, ймовірно, призвели до формулювань на кшталт «часом специфічна політика» Росії щодо України[11]. Натомість українські науковці пропонують значно інклюзивніший підхід з позиції дослідження совєтського тоталітаризму: Г. Єфіменко[12], С. Кульчицький, Л. Якубова[13], Л. Гриневич[14].

Мета статті. Обґрунтувати нову дослідницьку оптику для вивчення Голодомору, яка дозволяє поглянути на голод-геноцид 1932–1933 рр. як на складову совєтського тоталітаризму у контексті тяглості російського імперіалізму, національної проблеми та побудови нової совєтської ідентичності (відповідно, через злам попередньої) у рамках партійно-чекістського соціального інжинірингу.

Виклад основного матеріалу. С. Віткрофт позиціонується у виданні про пам'ять про голод 2025 р. як спеціаліст зокрема з «економічної, соціальної та демографічної історії»[15]. Показово, що одне з останніх його інтерв'ю було опубліковано на ресурсі під назвою «Міжнародний комітет Четвертого інтернаціоналу: світовий соціалістичний веб-сайт»[16]. Тут роботи науковця названо такими, які «є беззаперечним спростуванням широко поширеної нині брехні про те, що голод являв собою етнічно цілеспрямований геноцид українців, казахів чи інших конкретних народів СРСР»[17].

С. Віткрофт та Ф. Славєскі наводять дані щодо смертності від голоду в Російській імперії, під час Другої світової війни, дають пояснення голодуванню і голодів в Росії та СРСР, зокрема, за допомогою зведених у таблички даних про доступність зерна в СРСР та УСРР у 1930 та 1932 рр., а також впливу погодних умов на «коливання врожайності»[18].

Досить показовою є лексика авторів, особливо з огляду на рік публікації видання: четвертий рік повномасштабного вторгнення і сімнадцятий – війни Росії проти України. Автори пишуть з позицій Кремля і розглядають події 1917 р. як «втрату» України, Фінляндії, Польщі, «провінцій Балтії»[19]. Не йдеться про здобуття права на самовизначення поневолених народів колишньої імперії – а винятково про втрату, спричинену «націоналізмом», який «призвів до розколу» Російської імперії. Цілком собі колоніальна оптика, яка і призводить до обмеженої методології, викликаної винятково економічними показниками, за якими не видно ні керівників, ні пересічних жителів совєтської імперії – другої у світі за розмірами після Британської. Для порівняння, українська дослідниця Л. Гриневич пише про війну Росії з Україною, напад Росії у 1917 р., спробу встановлення «совєтського правління в Україні»[20].

---

[8] Точніше – між липнем та листопадом.

[9] Kondrashin V. The Effect of Collectivization on the Fate of Russia in the 20th Century, Herald of the Russian Academy of Sciences, 2022, Vol. 92, Suppl. 3, pp. S204–S211. First published in Rossiiskaya Istoriya. 2018. No. 4. Pp. 3–13.

[10] Там само, с. S204.

[11] Wheatcroft S. & Slaveski F. Food crises, extreme hunger and famine in Russia and the USSR. In: *The Politics of Famine in European History and Memory* / ed. by Ingrid de Zwarte and Miguel Бngel del Arco Blanco. London and New-York : Routledge. Pp. 52–70.

[12] Єфіменко Г., Кульчицький С., Пиріг Р., Скальський В., Якубова Л. *Україна й українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ : Академперіодика, 2021. 620 с.

[13] Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби (на прикладі громад етнічних меншин). *Український історичний журнал*. 2024. No 3 (576). С. 91–111. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.091

[14] Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2021. Volume VIII, No. Pp. 99–143. DOI: https://doi.org/10.21226/ewjus641

[15] *The Politics of Famine in European History and Memory* / ed. by Ingrid de Zwarte and Miguel Бngel del Arco Blanco. London and New-York : Routledge. Pp. XII.

[16] An interview with economic historian Stephen Wheatcroft on the Soviet famine and historical falsification. Clara Weiss, 9 July 2023. *International Committee of the Fourth International (ICFI)*. URL: https://www.wsws.org/en/articles/2023/07/10/qutp-j10.html

[17] An interview with economic historian Stephen Wheatcroft on the Soviet famine and historical falsification. Clara Weiss, 9 Там само.

[18] Stephen Wheatcroft and Filip Slaveski. Food crises, extreme hunger and famine… Pp. 59–65.

[19] Там само. С. 55.

[20] Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine… Pp. 107–108.

Не менш показово, що фактично австралійські автори визнали важливість українського зерна для виживання російської держави після падіння імператорської влади, коли т. зв. «втрата України» для Петрограда у 1917 р. «серйозно скоротила доступні поставки зерна»[21]. Але це ж непрямо підтверджує важливість українських ресурсів для совєтсько-російської метрополії. Таке бачення мало би стати для авторів ще однією додатковою лінзою, крізь яку слід розглядати Голодомор і Україну у планах Кремля. Згадавши про голод у Поволжі[22], автори ігнорують голод в Україні 1921–1923 рр. з його мінімально обрахованими жертвами у 900 тисяч. Можливо, аналіз першого для України совєтського голоду допоміг би авторам розширити межі «часом специфічної», за їхніми словами, політики Росії щодо України. Згадано повоєнний голод в Україні і Молдові з 700-ми тисячами жертв в УРСР, але С. Віткрофт та Ф. Славєскі пов'язують його винятково із повоєнною розрухою та експортом зерна[23]. Натомість українські автори схильні розглядати повоєнний голод як складову політики «ерадянізації» і продовження фактичного перевиховання, переформатування ідентичності українців в рамках партійно-чекістського соціального експерименту, «чергового упокорення голодом»[24].

Центральний параграф про «пояснення» голодування та голоду відкривається твердженням про те, що «політичні фактори, безсумнівно, відігравали головну роль» при поясненні голоду. За цим слідує дивний висновок, що такий підхід дає «політичні переваги» шляхом «звинувачень у бідах та катастрофах ваших ворогів», і до такого підходу слід ставитись «з обережністю»[25]. Згідно такої логіки, українські жертви, свідки голоду, їхні нащадки та історики, які говорили і говорять про голод як про геноцид, є «майбутніми націоналістами, які роки після цих подій обвинувачували антинаціональну політику більшовиків у голодах 1932–1933 та 1946–1947 рр.»[26].

Роблячи реверанс у бік «репресивної політики» щодо селян, С. Віткрофт та Ф. Славєскі роблять застереження: «в різні часи у різних місцях і до різного ступеню» та пропонують відповідати на питання, за бажання залучення цих аспектів до аналізу: чи стався би голод без цих факторів[27]. Відповідь на таке питання, дивне для історика: ні, ні голоду, ні Голодомору не було би без імперського світогляду Кремля, мілітаризації, колективізації та маніакального бажання Сталіна зламати національну ідентичність і український опір більшовицьким практикам соціального інжинірингу з метою побудови світової комуністичної імперії – з огляду на самодостатність українського сільського господарства до колективізації, традиції самоорганізації і самоуправління сільських громад та кліматичні умови України (на відміну від Росії, що вочевидь дає авторам позитивну відповідь на поставлене питання через проєкцію життя російських общин та умов для ведення сільського господарства на Україну). Л. Гриневич, для прикладу, формулює питання по іншому: «Чи мала місце надлишкова експлуатація українських зернових ресурсів, і як це могло вплинути на початок голоду?»

Виглядає, що автори взагалі не розрізняють загальносоюзне голодування та власне Голодомор внаслідок конфіскації продуктів та низки інших репресивних заходів, адже на основі констатації факту низького рівня голодування у місті Києві (в якому, як і в інших містах, де існували продовольчі картки для містян та робітників) робиться висновок про те, що «занесення на чорну дошку не було головною причиною надзвичайної смертності»[28]. С. Віткрофт та Ф. Славєскі вживають термін «більш зловісне значення» з посиланням на С. Кульчицького, А. Ґраціозі та Н. Наймарка, якого набули «всесоюзні продовольчі труднощі»[29]. Але зазначені дослідники[30] якраз і наводять комплекс рішень, застосованих Кремлем восени 1932 р., що перетворило голод на умисний Голодомор з метою винищення частини українських селян для примусу тих, хто вижив, до капітуляції і примирення з більшовицькими реаліями: нової совєтської ідентичності, яка ґрунтується на основі «правильної», уже не «небільшовицької» українізації і національної політики загалом[31], а також нового методу організації сільського господарства на

[21] Stephen Wheatcroft and Filip Slaveski. Food crises, extreme hunger and famine… P. 55.

[22] Там само. С. 56–57.

[23] Там само. С. 59.

[24] Даниленко В. М, Крупина В. О., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л. Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2021. С. 257, 300–301.

[25] Wheatcroft S. & Slaveski F. Food crises, extreme hunger and famine… P. 59.

[26] Там само. С. 60.

[27] Там само.

[28] Там само. С. 61–62.

[29] Там само. С. 61, 67.

[30] Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine… С. 116.

[31] «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області»: Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року. *Цифровий архів Голодомору. Інститут історії України НАН України*. С. 311. URL: http://holodomorera.history.org.ua/item/0011982

основі позбавлення приватної власності на засоби виробництва та вирощену продукцію.

Фактично, С. Віткрофт та Ф. Славєскі блукають у логіці совєтської влади про зерновий баланс, постачання зерна та харчування міст на основі совєтських статистичних даних, витворених тоталітарною державою і дозволених до використання після «архівоциду», які приводять їх до висновку про вину «*modus operandi*» системи або «поганої оцінки» (К. О Ґрада та Г. Алфані)[32], не бачать «територіально-ресурсного бачення загарбаних територій»[33], бо для цього треба стати фахівцем в історії України 1920–1930-х рр. та читати праці Леніна і Сталіна з національного питання. А саме таке прочитання дає розуміння Сталіним проблеми української ідентичності і подальших кроків, вжитих ним для боротьби з нею (див. нижче).

А «подібність імперської доктринальної бази та гасел, під якими здійснювали анексії та загарбання»[34], взагалі опиняються поза полем зору західних науковців, яким зручніше таврувати спочатку Голодомор як побічний продукт колективізації, а потім пам'ять про нього як політику (тут С. Віткрофт і Ф. Славєскі згадали про діаспору, яка заявляла про голод як про геноцид та діяльність Дж. Мейса у цьому напрямку[35], – ніби не було мільйонів носії пам'яті про голод в Україні, і ніби жертви не насмілювалися казати про пережите у 1932–1933 навіть у совєтській Україні), та ігнорувати властиве жертвам геноциду та їхнім нащадкам бажання вшанувати пам'ять убитих голодом, який за своїм розмахом залишив чіткий слід у пам'яті (що, до речі, не фіксується в російській пам'яті, і це непрямо визнав навіть сам В. Кондрашин та інші російські дослідники, дотичні до теми голоду[36]).

Переходячи до публікації В. Кондрашина, нагадаємо про його інструкції щодо відбору архівних документів про голод «без акценту на Україну», для доведення «універсального характеру хлібозаготівель 1932 р.»[37]. Його стаття радше нагадує наспіх зліплений панегірик Сталіну і Росії. Місце публікації, як було уже зазначено, дозволяє припустити про офіційно затверджений курс для російської історіографії на трактування колективізації і споріднених проблем.

В. Кондрашин дивиться на колективізацію та її роль для перемоги у Другій світовій війні, совєтського і російського суспільств, зокрема, в сучасних умовах санкцій, пропонуючи звернутись до досвіду колективізації як до практики ведення сільського господарства в умовах світової ізоляції[38]. Свого ж померлого колегу В. Данілова В. Кондрашин називає прихильником «альтернативної історії» через його концепцію щодо кооперацій, наводячи висновок В. Данілова про голод як логічний наслідок форсованої колективізації[39], проти чого виступає В. Кондрашин. Хоча на початку статті він схвально відгукується до В. Данілова, окреслюючи «розкулачення та голод 1932–1933» рр. як «спільну трагедію»[40].

Ця концепція не нова, – з неї українці знайомі ще з часів В. Януковича і його розвороту у державній політиці щодо Голодомору. А от новою є періодизація. На нашу думку, йдеться про прийом, апробований росіянами у сфері культурі – тобто про апропріацію дати «1932–1933» з метою введення загальносоюзного голоду початку 1930-х (або навіть 1929-го) років, як він означався раніше самими ж російськими істориками, у рамки Голодомору, з метою підваження останнього. Адже, на відміну від українського голоду 1932–1933 рр., росіяни не можуть продемонструвати ані підбірку рішень, які оркестрували всесоюзне голодування і перетворили його на Голодомор; ані масив усноісторичних джерел, яких, за даними авторки статті, українська історична наука нараховує понад 113 тисяч одиниць. Більше того, згадуючи колективізацію як таку, що мала «насильницьку природу», у формулу «спільної трагедії» закладено не саму колективізацію, а «розкулачення». Це ще один евфемізм на означення депортацій населення, які мали місце ніби у повітрі, окремо від потреб Кремля та руйнування приватної власності, ініціативи і права працювати самостійно у сільському господарстві.

Закидаючи Україні та західним державам намагання звинуватити Росію у голоді як правонаступницю СРСР, В. Кондрашин чомусь посилається на тритомник під його редагуванням про голод в СРСР

[32] Wheatcroft S. & Slaveski F. Food crises, extreme hunger and famine… P. 60.
[33] Даниленко В. М, Крупина В. О., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л. Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем. С. 226.
[34] Там само.
[35] Wheatcroft S. & Slaveski F. Food crises, extreme hunger and famine… P. 61.
[36] Детальніше див.: Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 198–204, 211, 219.
[37] Детальніше див.: Боряк Т. Усна історія у джерельній базі… С. 55.
[38] Kondrashin V. The Effect of Collectivization on the Fate of Russia… P. S204.
[39] Там само. С. S206–S207.
[40] Там само. С. S204.

в 1929–1934 рр. (2011–2013) і ще один том документів за 1931–1932 рр. (2016)[41].

В. Кондрашин демонструє фаталістичний підхід до трактування історії Росії (вживаючи термін «природно-географічний фактор») і стверджує, що «колективізація була закінченим варіантом аграрної модернізації, відповідно до особливостей країни», і через неспроможність «змінити природу» Росія не могла уникнути «цієї парадигми»[42]. Він зазначає, що зараз в Росії є ефективними лише великі сільськогосподарські підприємства, підтверджуючи таким чином вірність шляху Кремля, обраного в кінці 1920-х рр.[43].

Згадуючи про «негативні» наслідки колективізації, він пропонує брати до уваги відсутність іноземного капіталу в тодішньому СРСР та потребу покладатися на власні ресурси, тут же закидаючи іншим країнам, які мали іноземні капітали, випадки «катастроф, пов'язаних з голодом»[44].

Непрямо підтверджуючи наведену нижче тезу про шкідливість «парасольки СРСР» для дослідження Голодомору, він каже про важливість вивчення «історичних форм колективного господарювання в Росії» і намагання створення таких об'єднань селян ще на початку 19 ст. [45].

В. Кондрашин наголошує, що фактор воєнної загрози для СРСР з боку «лімітрофних» Польщі, Чехословаччини та Румунії спричинив мілітаризацію, індустріалізацію та колективізацію. Він описує страх кремлівської верхівки воєнних дій з боку цих держав, навіть з боку Естонії та Латвії, а також війни на Далекому Сході[46]. Він також згадує про чинник перемоги групи Сталіна як фактор практичного втілення положень щодо колективізації. Не оминає він і питання «виростання» (згідно його формулювання – хоч радше це було не самостійне виростання, а результат спрямованого партійно-чекістського соціального інжинірингу із застосуванням руйнівних для горизонтальних зв'язків суспільства і моралі методів доносів, зречення батьків, депортацій, розстрілів, конфіскацій майна, позбавлення виборчих прав, голоду, управління мільйонами за допомогою продовольчих пайків) нового покоління та «створення ліфту для молоді»,[47] що в Україні було двовекторним процесом: придушення української ідентичності та виховання лояльного совєтського підданого.

В. Кондрашин проголосив систему колективного господарювання одним із чинників перемоги СРСР у війні. Водночас у цьому ж параграфі йдеться про продовольчу кризу і голод 1939–1940 рр. Однією з її причин було небажання селян працювати задурно («безкоштовно») і намагання Сталіна побороти людську природу (тобто «подолати негативні процеси»). «Неефективність» колгоспів була «очевидною», але в умовах війни, на його думку, саме колективні господарства виявилися «найбільш ефективними», зокрема, за допомогою репресивних заходів під час війни проти голів колгоспів[48].

Показово, що у тексті, де йдеться про колективізацію як про найважливішу подію 20 ст. в Росії, одночасно йдеться і про те, що протягом всього совєтського періоду у колгоспах так і не була вирішена продовольча проблема, – селяни «не справлялись» з постачанням продуктів країні, – попри «відчайдушні» намагання реформувати систему колективного господарювання[49]. Він погоджується з формулюванням іншого науковця про позбавлення колгоспника стимулів для роботи і формування «психології залежності», безініціативності та байдужості як найбільш негативних наслідків колективізації[50].

В. Кондрашин підсумовує, що попри негативні аспекти, колективізація відіграла позитивну роль під час війни та при створенні «військово-індустріального комплексу» (нарешті визнавши зв'язок між колективіацією і мілітаризацією СРСР), який зберігає свій потенціал і тепер, та індустріальної модернізації. Він вказує на такий наслідок колективізації, як запобігання соціальному вибуху у 1990-х через роботу росіян на дачних ділянках. Нарешті, нагадує він, селяни не захистили совєтську владу через примус, застосовуваний до них державою[51]. Наскільки вихолощеним вийшов панегірик колгоспному будівництву, особливо впадає в око у порівнянні з підходом до Голодомору Л. Якубової, яка підсумувала, що під страхом голодної смерті селянство було примушене зробити вибір – жити «в колгоспній неволі», і що колгосп перетворився на «якісно нову форму соціального життя, тоталітарного», ставши прототипом ферми тварин Дж. Оруела[52].

[41] Там само. С. S204–S205.
[42] Там само. С. S206.
[43] Там само. С. S206.
[44] Там само. С. S206.
[45] Там само. С. S206.
[46] Там само. С. S208.
[47] Там само. С. S208–S209.
[48] Там само. С. S209–S210.
[49] Там само. С. S204, S210.
[50] Там само. С. S210.
[51] Там само. С. S210–S211.
[52] Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості… С. 105.

Наведені методологічні рамки російського та австралійських фахівців не залишають місця для голосів людей. Для українців, які опинилися під подвійним пресом Кремля, місця не знайшлося тим більше. Однією з помилок при дослідженні Голодомору, на нашу думку, є своєрідна «парасолька СРСР», якою накривають Україну, мінімізуючи чи закриваючи повністю таким чином її специфіку як окремої республіки (яку навіть Сталін називав Україною, а не соціалістичною республікою у своєму розпачливому листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р.), яка мала свої особливі проблеми і відтак, з точки зору Кремля, становила загрозу для цілісності СРСР. І саме позиції українських істориків, на нашу думку, спроможні подолати методологічні обмеження західних дослідників голоду. Зокрема, дані дослідники випускають з поля зору, що йшлося про глобальний експеримент на 1/6 частині земної суші з подальшою перспективою розширення більшовицького впливу на решту світу. Ленін особисто зізнався у 1918 р., що «нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»[53]. А західні науковці беруть західний інструментарій, розроблений в кабінетах на основі доробку кафедр совєтології / слов'янських студій, і намагаються його застосувати у своїх дослідженнях Голодомору.

Натомість роботи українських істориків демонструють значно ширші та інклюзивніші підходи до дослідження Голодомору, розміщаючи його не просто у сфері економічних відносин, але й у таких площинах, як: функціонування влади того часу, взаємодії її різних компонентів; ідеологічних та світоглядних засад лідерів різних рівнів, які мали вплив на вироблення рішень; функціонування машини терору; засобів, які застосовувалися з метою убивства «людини в людині» і перетворення останньої на слухняний гвинтик системи, позбавленої власної *не-совєтської* національної ідентичності.

Уточнимо, що історіографічний аналіз праць з тематики Голодомору не є метою нашого аналізу. Авторка радше прагне продемонструвати сильні методологічні підходи, які варто запозичати при дослідженні Голодомору.

Найбільш вагомий доробок, без сумніву, належить С. Кульчицькому. Примітним є те, він отримав ступінь кандидата наук у сфері економіки, тобто його професійна підготовка є подібною до С. Віткрофта. Однак український науковець вийшов за рамки погляду на Голодомор як фахівця лише з економічної історії, розширивши свою оптику до тоталітарних студій, свідченням чого є зокрема його тритомник «Червоний виклик». Дану працю можна вважати своєрідним підсумком еволюції його професійних поглядів у царині совєтського тоталітаризму і Голодомору як невід'ємної складової епохи. Автор обґрунтовує концепцію «державосуспільство» як таку систему, що «найбільш точно позначає унікальність комуністичного типу тоталітаризму», який не панує над суспільством, а проникає всередину, трансформує горизонтальні зв'язки на вертикальні і атомізує людину[54]. У цьому ж першому томі історик наводить обширну джерельну базу, яка дає змогу спростувати один із найбільших міфів 20 ст. про СРСР – що його творці просто планували перезаснувати Росію, але через опір, передусім українців за часів Української революції, змушені були вдатися до евфемізму «СРСР», який не тільки вдало замаскував російський імперіалізм, але й продовжує робити це досі.

Науковець переконливо демонструє світоглядні засади творців СРСР та логіку їхніх дій, спрямовану на фактичне відновлення імперії Росії під назвою «СРСР» у нових внутрішніх та геополітичних реаліях. Чого варто зізнання Леніна про тимчасовість української совєтської республіки з майбутнім «повним злиттям» з Російською соціалістичною федеративною соціалістичною республікою із заміною згодом самостійності України на форму «федеративного зв'язку» з Росією[55]. Наведено і приклади мімікрії більшовицьких лідерів, що формувало та просувало їхній позитивний імідж в очах українських комуністів – а по суті було «грою в піддавки» та поступками «націоналістичним тенденціям»[56]. А ленінська фраза «прозеваем Украину»[57] корелюється зі сталінським «Украину можем потерять».

Наведено пам'ять про поразку 1919 р. в Україні і її причини – наприклад, оцінка Леніна від жовтня 1920 р. (за півроку до підписання Ризького миру) про «банди», якими «кишить» Україна, очищення від яких визначить виживання України та Федерації[58].

Погляд більшовицьких лідерів на селян та побудову відносин з ними доповнює контекст колективізації та Голодомору[59]. У томі другому дослідник

[53] Кульчицький С. Червоний виклик… Кн. 1. С. 137.

[54] Там само. С. 156–157, 417–418.

[55] Там само. С. 395–397, 409.

[56] Там само. С. 400–402, 409–412, 423.

[57] Там само. С. 408.

[58] Там само. С. 458.

[59] Там само. С. 454–463.

наводить чимало цитат Сталіна і його подальших кроків, які проливаються світло на логіку його дій та світоглядні засади, якими він вочевидь керувався[60]. Тут же наведено відому авторську концепцію С. Кульчицького про Голодомор у контексті «Сталінського штурму»[61].

Квінтесенція такого підходу наведена в одній з останніх статей науковця про «кремлівські інструменти російщення»[62]. Чи не вперше дослідник вживає поняття «ідентичність», описуючи побудову тоталітаризму в Україні[63]. Термін «державосуспільство» уточнено до «двоканальна структура російсько-радянської системи влади» чи просто «двоканальна держава»[64]. Хрестоматійною для дослідників совєтського тоталітаризму в цілому і Голодомору зокрема, на нашу думку, має стати фраза Леніна, висловлена ним на нараді у 1913 р. про неприпустимість змішування питання про відокремлення націй з питанням «про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації» – бо «нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут немає»[65]. Наводить С. Кульчицький і важливий факт про витиснення українських робітників на маргінес шляхом надання червоноармійцям 10-кратної переваги під час голосування, пов'язаного із III Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у 1919 р.[66] Важливим є вислів Сталіна про «Радянську владу» як російську, яку треба було у ході українізації перетворити на «міжнаціональну»[67].

Промовистими є наведені С. Кульчицьким факти про реакцію українського суспільство на позірну часткову самостійність на початку 1930-х рр. – адже за відсутності вільних ЗМІ, опозиції та соціологічних опитувань саме такий замір настроїв населення дозволяє оцінити ставлення людей до того чи іншого явища. Таким документом є, наприклад, анонімний лист харківських делегатів і гостей XIII Всеукраїнського з'їзду рад (1931) про незадоволення управління українською економікою московським центром та обмеженням національної політики лише питанням мови[68]. Або реакція на перенесення столиці у Київ у 1934 р. як на «димову завісу», що прикриває «розгром української культури» у іншому анонімному листі 150 делегатів і гостей XII з'їзд КП(б)У[69].

Автори розділу «Розділена нація: парадокси міжвоєнного періоду»[70] Л. Якубова, Г. Єфіменко та С. Кульчицький продовжують запропоновану останнім методологічну рамку на висвітлення світоглядних засад більшовицьких очільників. Тут і сталінське «Федерація Радянських Республік є тією шуканою формою державного союзу, живим втіленням якої є РСФРР», що розкриває маскування російського імперіалізму, який бачив призначений більшовиками український очільник В. Затонський і щиро пропонував витравити із голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно «російську»[71]. Є тут і зізнання В. Чубаря про опір українців і відсутність сил «примусу у більшовиків»; і Л. Троцького про утримання більшовицької влади в Україні авторитетом Москви, «*велікорусскім*» комунізмом і «*русской*» армією; і В. Затонського про несерйозне ставлення центру до національних республік, які погоджувалися на статус «національних »лише з огляду на дипломатію[72].

Л. Якубова розвиває методологічний підхід щодо уміщення Голодомору у контекст тоталітарних студій. Того ж 2024 р., що і С. Кульчицький, вона опублікувала статтю про «Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби», ілюструючи своє дослідження джерелами, пов'язаними з національними меншинами[73]. В основі лежить поняття ідентичності та геноцидні практики, винайдені тоталітарною державою. Такі об'єкти дослідження, переконана науковиця, можуть бути розкриті за допомогою методології «(пост) колоніальних та (пост)тоталітарний студій»[74]. Вона акцентує увагу на насильстві і жорстокості, санкціонованих владою; на фантасмагоричній надбудові з нормативних актів, за якими людину було засуджено до 5 років за «намір украсти»; про вироблення «рефлексу страху»[75].

Авторка методично препарує жорнова тоталітарної машини, заточеної на убивство «інших»:

[60] Кульчицький С. Червоний виклик… Кн. 2. С. 219–220, 532, 585–586, 589–590.
[61] Там само. С. 216–457.
[62] Кульчицький С. Кремлівські інструменти російщення радянізованої України… С. 149–169.
[63] Там само. С. 150, 151.
[64] Там само. С. 150.
[65] Там само. С. 151.
[66] Там само. С. 153.
[67] Там само. С. 159.
[68] Там само. С. 160–161.
[69] Там само. С. 162.
[70] Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу… С. 247–596.
[71] Даниленко В. М, Крупина В. О., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л. Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем… С. 251–252.
[72] Там само. С. 248, 251.
[73] Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби… С. 91–111.
[74] Там само. С. 92.
[75] Там само. С. 93–95.

коли за убивство дружини дають рік примусових робіт за місцем праці через невиховання жінки у відповідному комуністичному дусі; а уповноваженого, який інформував про голод і хотів допомогти голодуючим, було замінено на працівника «поміцніше»[76]. Звертає Л. Якубова увагу і на їжу як на інструмент «розбудови нової вертикалі» та «управління селянством»[77]. Наголошує Л. Якубова на терміні «куркуль», що в Україні під час Голодомору давно втратив своє первісне значення і перетворився на «онтологічне тавро»[78]. Історикиня Л. Гриневич також пропонує брати до уваги конструювання образу ворога за допомогою терміну «куркуль»[79].

Новаторським висновком Л. Якубової є трактування дослідницею нового оформлення понять «добро» і «зло» у результаті Голодомору. Було пройдено шлях від добра як волі і милості для людини від Бога до «добра» як того, що на даний момент потрібно владі, тобто Кремль обернувся на Бога[80].

Інша відома дослідниця Голодомору Л. Гриневич також спирається на теорію та практику комунізму і тоталітаризму, але пропонує акцентувати увагу на методологічній рамці імперського і колоніального дискурсів. Такий підхід, на її думку, допоможе побачити систему відносин центр-периферія з відповідним контролем, субординацією та експлуатацією економічних ресурсів[81], підкреслюючи, як С. Кульчицький та Л. Якубова, контроль над продовольчими ресурсами і, відповідно, над їхнім розподілом. Л. Гриневич використовує формулу «Сталінська голодотворча політика» (запозичуючи термін «faminogenic» у Девіда Маркуса)[82].

Вона вказує на заперечення низкою істориків імперської природи СРСР, що дозволяло ховати і колоніальний статус України[83]. Зокрема, дослідниця успішно демонструє заклики українських тогочасних фахівців в економіці до «деколонізації» сільськогосподарської продукції України[84].

Л. Гриневич застосовує концепт економістки Амартії Сен щодо того, що початок голоду пов'язаний з позбавленням економічних прав та несправедливого розподілу – тобто неспроможність дістати їжу, а не її нестача є причиною голоду[85]. Такий підхід, на нашу думку, частково упускає з виду совєтський партійно-чекістський соціальний інжиніринг, коли їжа нарівні з насильством використовується як інструмент керування соціальним організмом.

Згадує авторка і голод 1927–1928 рр., що дозволяє проілюструвати рішення, застосовані владою у тих умовах.

Показовим є наступне дослідницьке питання про «імперську / антиколоніальну ідентичності»[86]. Історикиня, як С. Кульчицький та Л. Якубова, також залучає джерела особового походження для відображення настроїв / ідентичностей українського населення. Тут важливим є нагадування про автокефальну церкву і про селянський опір до середини 1920-х рр. Зокрема, архівні джерела дають підстави стверджувати, що серед різних верств українського суспільства простежуються висловлювання про колоніальний статус України по відношенню до Москви / Росії[87].

Авторка цієї статті застосувала підходи, пов'язані з дослідженням тоталітаризму – наприклад, у публікації про виконавців Голодомору, намагаючись окреслити глибину соціального партійно-чекістського інжинірингу та закликаючи до обережності у перенесенні західних методологічних рамок, які часто не спрацьовують для досліджень совєтського тоталітаризму[88]. Авторська монографія про усну історію Голодомору демонструє проблеми з джерельною базою, тяглість пам'яті про голод, наявність уніфікованість ядра свідчень про нього, а також багаторівневу інформаційну війну не лише проти голоду, але і проти носіїв пам'яті про нього[89]. А видання 2016 р. про конфіскацію продовольчих запасів[90], спираючись на усну історію, дало змогу реконструювати механізм здійснення Голодомору через обшуки, про проведення яких та їхню специфіку, як виглядає, не знають С. Віткрофт і Ф. Славєскі.

Висновки. У результаті аналізу двох сучасних публікацій іноземних фахівців з аграрної історії у контексті Голодомору було виявлено методологічні обмеження, які встановлює економічна

[76] Там само. С. 96–98.
[77] Там само. С. 99.
[78] Там само. С. 101.
[79] Hrynevych Liudmyla. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine.7. P. 136.
[80] Якубова Л. Інструментарій Голодомору у формуванні масової свідомості тоталітарної доби… С. 105–106.
[81] Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine. P. 99.
[82] Там само. С. 99.
[83] Там само. С. 99.
[84] Там само. С. 111–114.
[85] Там само. С. 115–116.
[86] Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine. С. 128.
[87] Там само. С. 129–134, 136.
[88] Boriak T. «I am the Soviet authorities»: Communist social engineering and Holodomor perpetrators in survivors memory. Res Humanitariae. 2025. Vol. 33, Iss. 1. Pp. 224–244. DOI: https://doi.org/10.15181/rh.v33i0.2749
[89] Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / Відп. ред. О. Даниленко. Київ, 2024. 632 с.
[90] «І чого ви ще живі?» / упоряд. Тетяна Боряк. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2016. 720 с.

історія. Наведено приклади суперечностей та певних абсурдних тверджень, які покликані радше підтвердити універсальний характер голоду в усіх національних республіках часів колективізації. Така позиція призводить до явних обмежень, які не дають змогу побачити людину в епіцентрі голодування. Натомість підходи сучасних українських істориків, які спираються на широке коло як інституційних, так і джерел особового походження, і включають значно ширші хронологічну рамку та контекст, повніше реконструюють реалії епохи із урахуванням світоглядних засад учасників тих подій (ставлення до України, селян, національної ідентичності, національної політики). Тому методологічна рамка саме студій тоталітаризму, у поєднанні зі студіями імперіалізму / колоніалізму, може запропонувати більше можливостей для істориків епохи і зокрема, Голодомору.

References

Applbaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. New York, 2017. 461 p.

Boriak T. Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiinyi potentsial korpusu svidchen / Vidp. red. O. Danylenko. Kyiv, 2024. 632 s.

Danylenko V. M, Krupyna V. O., Kulchytskyi S. V., Lysenko O. Ye., Stiazhkina O. V. & Yakubova L. D. Ukraina v epitsentri protystoiannia svitovykh system (1939–1990). Kyiv, 2021. 544 s. [in Ukrainian].

Filvarkova A. Instytut upovnovazhenykh yak instrument zdiisnennia bilshovytskoi polityky v ukrainskomu seli (1928–1933 rr.). Dys. … kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Kyiv, 2013. 229 s. [in Ukrainian].

Graziosi A. The Great soviet peasant war. Bolsheviks and peasants. 1917–1933. Harvard : Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1997. 87 p.

Hrynevych L. Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2021. VIII, 1: 99–143. DOI: https://doi.org/10.21226/ewjus641

An interview with economic historian Stephen Wheatcroft on the Soviet famine and historical falsification. Clara Weiss, 9 July 2023. *International Committee of the Fourth International* (ICFI). Retrieved from https://www.wsws.org/en/articles/2023/07/10/qutp-j10.html

Kasianov H. Rozryta mohyla. Holod 1932–1933 rokiv u politytsi, pamiati ta istorin (1980-ti – 2000-ni). Kharkiv, 2018. 304 s. [in Ukrainian].

Kondrashin V. The Effect of Collectivization on the Fate of Russia in the 20th Century, *Herald of the Russian Academy of Sciences*. 2022. 92, 3: S204–S211.

Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Kn. 1. Kyiv, 2013. 504 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukrajini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Kn. 2. Kyiv, 2013. 628 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi S. Kremlivski instrumenty rosiyshchennia radianizovanoji Ukrajiny pid chas formuvannia totalitarnoho ladu. *Ukraiinskyy istorychnyi zhurnal*. 2024. 6 (579): 149–169. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.149 [in Ukrainian].

Mattingly D. «Zhinky v kolhospakh – velyka syla»: khto vony – ukrajinski pryzvidnytsi Holodomoru? *Ukrajina Moderna*. 20.09.2018. URL: https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz [in Ukrainian].

Rudling Per Anders. Memories of «Holodomor» and National Socialism in Ukrainian political culture. *Yves Bizeul (Hg.) Rekonstruktion des Nationalmythos?* Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich, 2013. P. 227–258. URL: http://surl.li/pnqlg

Wheatcroft S. & Slaveski F. Food crises, extreme hunger and famine in Russia and the USSR. *The Politics of Famine in European History and Memory* / ed. by Ingrid de Zwarte and Miguel Бngel del Arco Blanco. London and New-York : Routledge. P. 52–70.

Yakubova L. Instrumentariy Holodomoru u formuvanni masovoп svidomosti totalitarnon doby (na prykladi hromad etnichnykh menshyn). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 3 (576): 91–111. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.091 [in Ukrainian].

Yefimenko H. H., Kulchytskyi S. V., Pyrih R. Ya., Skalskyi V. V. & Yakubova L. D. Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917–1939). Kyiv, 2021. 620 s. [in Ukrainian].